

**«САК» ЖАНА «ХУН» СӨЗДӘРҮНҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫНДАГЫ
ЧЕН-ӨЛЧӨМ ТУШУНУГУ**

ПОНЯТИЕ МЕРЫ В ЭТИМОЛОГИИ СЛОВ “САК” И “ХУН”

**THE CONCEPT OF MEASURE IN THE ETYMOLOGY
OF THE WORDS "SAK" AND "HUN"**

Аннотация: «Сак» жана «хун» атальшынын келип чыгыш тамырын аныкташ үчүн алгачкы түрк доорундагы аң сезимди андап билүү зарыл. Ал доорду андаш үчүн ал доордун тилдик издерин иликтөө кажет. Алгачкы доордогу түрк элдеринде билгичтиги, көсөмдүгү, кыраакылыгы менен эл арасынан сууруулуп чыккан кишилер болгон. (*Ögül-Ukus*) Бул заттар көрөгөчтүгү жана сезимталдыгы менен тегерегиндеги табыят, жашоо жана аалам сырларын изилдеп, ой жүгүртүп, аныктамаларын абстракттуу белгилер менен ташка уруп калтырган. [Kazım Mirşan, Haluk Tarcan 1998 : 15]

Аннотация: Чтобы определить происхождение названий «Сак» и «Хун», необходимо разобраться в сознании раннетюркского периода. Чтобы понять этот период, необходимо изучить языковые следы этого периода. У ранних тюркских народов были люди, которые отличались от народа своими знаниями, прозорливостью и дальновидностью. Эти объекты исследовали и размышляли о тайнах природы, жизни и вселенной вокруг них с их видением и чувствительностью, и поразили свои определения абстрактными символами.

Abstract: In order to determine the origin of the names "Sak" and "Hun", it is necessary to understand the consciousness of the early Turkic period. In order to understand that period, it is necessary to study the linguistic traces of that period. In the early Turkic peoples, there were people who were distinguished from the people by their knowledge, foresight and foresight. These objects explored and meditated on the mysteries of nature, life and the universe around them with their vision and sensitivity, and struck their definitions with abstract symbols.

Түйүндүү сөздөр: сак, хун, чен-өлчөм, түрк

Ключевые слова: сак, гүнны, единицы количества, тюркский

Keywords: sak, hun, quantity units, Turkic

«Сак» жана «хун» атальшынын келип чыгыш тамырын аныкташ үчүн алгачкы түрк доорундагы аң сезимди андап билүү зарыл. Ал доорду андаш үчүн ал доордун тилдик издерин иликтөө кажет. Алгачкы доордогу түрк элдеринде билгичтиги, көсөмдүгү, кыраакылыгы менен эл арасынан сууруулуп чыккан кишилер болгон. (*Ögül-Ukus*) Бул заттар көрөгөчтүгү жана сезимталдыгы менен тегерегиндеги табыят, жашоо жана аалам сырларын изилдеп, ой жүгүртүп, аныктамаларын абстракттуу белгилер менен ташка уруп калтырган. [Kazım Mirşan, Haluk Tarcan 1998 : 15]

Эң алгач жаратылуу философиясы түптөлгөн. Жаратканды «О» деп атоо менен башталган. «О» сөзү, ошол эле учурда күн, сыймык (намыс), ыйык, цивилизация жана адам (güneş, şeref, kutsal, uygarlık ve insan) маанилерин ташыйт. Анткени жекелик ааламдын

эгесине таандык. Ал эми жогоруда аталғандар жаратқандын чагылышы. Алгачкы түрктөр жаратқандын чексиз күдуретин акылы менен түя билген. Бирок көз менен көрө алган эмес. Андыктан күдай жараткан аалам сырларын иликтөө менен эгесин тааныганга аракет жасаган. Көк асман, кол жеткиздиги менен; от, күдуреттүү бир жарық жана энергия булагы болуу менен алгачкы адамды эң көп алагды кылган эки нерсе.

Алгачкы түрк кишиси, көк асманды, мейкиндикти (*uzay, космос*), чексиздикти көргөн, сезген, ойлонгон жана кыялданган. Жаратқандын чагылышын дал ошол чексиздиктен жана оттон издең келген. Күн чыгыштан күн батышка чейинки мунарыкты шекил кылып сыйганда «жарым тегерек», тагыраак айтканда «» (айча) келип чыккан. Ал эми «о» тыбышы жаратқандын аты «н» тыбышы болсо анын жалғыздыгын айгинилеп турат [Efrasiyab Gemalmaz ??:]. Ушундан улам көк мейкиндиги «» он деп аталган. Анткени ал жаратканга таандык. «» (он) сөзү, ошол эле учурда алгачкы түрктөрдүн бир бөлүгүнүн өздүк аталышы катары дагы каратат. Кудум биздин азыр өзүбүзгө «адам баласы» дегенибиздей, алар дагы өздөрүнө «» «он» - «космос кишиси» деген. Анткени өздөрүн тенир өздөрүн көктө жаратканына ынанышкан.

Купола (*kubbe*) сөлөкөтүндө, же «он» чекит, «он» так, «он» канат, же «он» окшош түрдөгү сөлөкөттөр менен көрсөтүлөт. Жогорудагы сүрөттө ар түркүн «он» тамгалары байкалат. Бириңчи түспөл Тамгалуу-Сай аска сүрөтүндөгү «бүг»дун башынын ичинде «он» чекит бул жышаанды берип турат. Экинчى элес Сат тоосундагы аска сүрөтү, падыша тамгасында «он» мен (так) менен ошол эле жышаанды көрсөтөт. Үчүнчү турпат Ыссык-Көлдөгү бир мурзөдөн чыккан шакектин бетиндеги сүрөт, «он» канат менен ошол эле маанини туяңтат. Америкалык кызылтерилерде, мая жана азтектерде дагы дал ушул белги кездешет. [Kazım Mirşan\Haluk Tarcan 1998 : 90]. Он/on (баш бармак-баş parmak): «» Бүгүнкү күндө он сөзү баштапкы маңыздан ажырап сан өлчөмдүк гана маанини туяңтуп келет. Мехмет Баштүрктүн баамдоосунда Түркчөдө алгачкы ондук жүйөсүнүн саны болгон он тамырына кошуулган «с» тыбышы менен биргеликте «сон», «бүткөндүк» маанисин камтыйт. Бул болсо бармак саноо шекилине карата эми колдо санала турчу бармактын калбагандыгын айгинелейт [Baştürk 1995: 24].

Роза Токсоналиеванын айтуусунда эсептөө он кол менен бүткөн. «Он» атальышынын баштапкы турпаты «он» (он кол деген мааниде). Акырындык менен бул сөз жыйынтыгында тыбыштык езгөрүүнүн жыйынтыгында «он» турпатын алган [Токсоналиева 2010: 13]. Кыргыз тилиндеги он сөзүн өтмө маанде колдонгондо он киши маанилеринде түз киши, адептүү дегенди туяңтат. Демек алгачкы түрктөр ушул себептен өздөрүн «он>он» деп атаган деген тыянак чыгарууга болот. Он түрктөрү ошол эле учурда алгачкы «ондук аскердик түзүлүштү» түптөшкөн [Ercilasun 2007: 77]. Кыргыздар алигиче «он» жана «сол» канат болуп бөлүнөт. Байыркы түрктөр дагы эки канатка бөлүнгөн. Батыштагы түрктөр «ок» биримдигин түзсө чыгыштагы түрктөр «он» биримдигин түзгөн. Чыгышта кытай менен чектешкен «он» түрктөрү батыш булактарында «хун» деп эскерилет. Демек алигиче «хун» деп тескелип келген бул баштапкы түрктөрдүн «он» канаты жана «ондук аскердик түзүлүш» менен киймылдаган «ондук санактын» табуучулары десек болот.

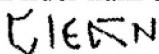
Үч/үс (аты жок - юзүк пармак) «» саны тулга бут делип ой-чункурда кынтыксыз турган, тегиздиктин белгиси. Күнүмдүк турмушубузда тил адатыбызда үч саны үч бурчтук менен белгиленеген [Аамат 2017: 24]. Г. Думезил кечуа тилиндеги кимса (кинса) сөзүн түрк тилиндеги үч сөзү менен байланышы бар экенине белгилеген [Dumézil 1955, 31]. Мехмет Баштүрктүн пикиринде үч санынын түпкү тамыры күч сөзүнө барып такалат. Кечуа тилиндеги «к» тыбышына дал келген «й» тыбышы акырындык менен колдонулбай калган. Түркчөдөгү маниси күч калыбында жазылса бул сөз Түркия түркчөсүндө жана кыргызчада күч, кубат,

кудурет маанисинде колдонулат. Бармак менен саноо эрежесине карата сөемәй ортон жана аты жок үчөө биригип күчкө толуп бир нерсени бекем кармаганга жарамакчы. Айрым пикирлер боюнча түрк элдери чыпалактан баштап саноону башташкан. Ортон эң узун бармак болгондуктан бир нерсенин эң уч бөлүгүн билдириш үчүн «уч» сөзү колдонулган. Бара бара бул сөз үчкө айланган [Baştürk 1995: 17]. Жахит Телкөктүн айтуусунда ўс=үүч (avuç)ту билдирет. Эскиден тамак кол менен желчү. «Уч» (üç) бармак менен желген жана буга «ууч» делген. Бүгүн дагы эле кол менен тамак жеген коомдордо бир гана уч бармак колдонулат. Төртүнчү бармак колдонуу уят [Cahit Telkök 2012, 1]. Орхон-Энесай жана Талас ташка чегилген жазма эстеликтериндеги « » → иç жана ўс тамгасынын кадимки жалпыбызга маалым болгон «уч» сөзүнө байланышы бар экендиги байкалып турат. Казым Миршандын көз карашында «иç» (эн бийик жер (en yüksek yer)) сөзү «үç» санын түптөгөн. Ар түркүн уч тамгалары: «Уч» сөзү «бий, хан, лидер, желек жана тенир(lider, han, bayrak ve Tanrı)» маанилерине келет. Жогорудагы биринчи турпат канат жайган күш ошол эле учурда бадалга орнотулган желек белгиси. Бешинчи сөлөкөт канат ачып учкан күш жана сүйлөм ичинде «ок» маанисинде дагы учурай алат. Түспөлдөрдүн эң акыркысындагы уч чекит болсо, «уч» тамгасын көрсөтүп, буга катар кандайча уч санына айлангандыгын айгинелейт.

Румыняды Вуин аттуу бир айыл тургунунун короосунан табылган, алгачкы түрк дооруна таандык «Шент-Миклос» казынасында 12 алтын ичимдик идиш аягында байыркы түрк тили менен жазылган жазма табылган. Баштан аяк ыр түрүндө болгон жазмада ар бир идишке бирден сап ыр жазылган. байыркы түрк тилиндеги бул жазма эстеликте:

Oq at oq ḫök özü-ün iç ḫesig il at aňis iç içiğ ḫediliňtū ḫeppin ḫedisiňfūl ek uyuluğu-tuňiç iç uču ed.
«Октор арасында (өлкөсүндө) Октордон түзүлгөн «уч» (чыгаан) эл деп атанган кыраандар ордосу биримдиктүү дөөлөт курамына кирет (Oq'lar arasında (ülkesinde) Oq'lardan oluşan lider halk olarak tanınan halkın Uç-Uçu (devleti federatif bir devlettir)).

Uç-Ösig El At'. (Uç = lider, önder. Ösig = etik, edilmiş, olan. El = halk, At = nam, ad, tanına, bilinen > Lider olarak tanınan halk)

Эски түрк тилиндеги бул сүйлөмдү азыркы кыргыз тилине которгондо «Уч (чыгаан) деп атанган эл» (Uç = чыгаан, башчы Ösig = этик, кылынган. El = эл, At = наам, ат, атанган, билинген>) деп которулат.

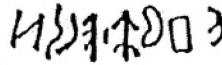
Ön-Türkçe bilmeyen fakat anımlar hakkında bir fikri olan Herodot bunu Ал АСКОЛАТты окуду ... Бул Азияда дагы эле ОСКОЛОТ деп аталат.

Гректер аны SKYTH формасына айландырышкан. Ал жерден ал ушундай жол менен бүткүл дүйнөгө тараган жана биз ИСКИТ болуп калганбыз.

Бул француз тилинде SCHYTH (SIT) деп айтылат.

Ал Стамбулга келгенде, бул ат СКУТАЙга (Үскүдар) айланган.

Библияда (Ахд-и Атик) бул ысым АШГУЗА деп аталган. (Nouveau Testament, Плеиада, 1957, Париж)

Уч сөзү желек маанисинде дагы колдонулат. Ögüşüñ At Uçu It (Övülen ad'ın bayrağı it(kurt) dur)

Ögüşüñ, ögüslü олан, övülen; At, ad; Uç, bayrak; Uçu, bayrağı. Cümle, "Övülen adının bayrağı, it (köpek ya da kurt)" ... Cümleyi açıklarsak, Övülen, onun adını temsil eden bayrak, üzerinde it (ya da kurt) resmi olan bayraktır.

Ögüşüñ, макталган, ардакталган; At, ат; Uçu, желеги. сүйлөм, "Ысымы макталгандын желеги, ит (тагыраак айтканда бөрү)" Сүйлөмдү чечмелесек, Аты атала макталгандын желегинин бетинде бөрүнүн сөлөкөтү түшүрүлгөн.

[Kazım Mirşan, Haluk Tarcan 1998 : 53-55] Жахит Телкөктүн айтуусунда ўс=авuç/ууч билдирет. Эскиден тамак кол менен желчү. «уч» / «үç» бармак менен желген жана буга «ууч»

делген. Бүгүн дагы эле кол менен тамак жеген коомдордо бир гана үч бармак колдонулат. Төртүңчү бармак колдонуу уят. [Cahit Telkök 2012, 1]

Азыркы күндө сак жана хун сөздөрүндө бул чен-өлчөм түшүнүктөр сакталган. Демек биздин элдин дүйнө таанымы, чен өлчөм негизи, аскердик түзүмү жана мамлеттүүлүгүнүн өзөгү биздин улуттук атальштарда жашап келет. Бул изилдөө ошол эле учурда «ок» (сак) жана «хун» элинин чыныгы мураскорлору азыркы түрк элдери экендигинин далили болмокчу.

Адабияттардын тизмеси:

1. Карапаев О. Кыргыздардын теги, тараалуу ареалы, этностук-маданий алакалары / О. Карапаев – Б.: 2013. – 34-35 с.
2. Togan, A.Z.V. Umumî Türk Tarihi'ne Giriş / A.Z.V. Togan. – İ.: Enderun Kitabevi, 1981. – 155 с.
3. Аамат, Т. Кыргыздардын сан түшүнүгү жана Манас эпосунда чанылдырылышы / Т. Аамат. – Б.: Мурас фонду, 2017. – 24 с.
4. Карапаева, С.К. Манас эпосундагы сандык символика / С.К. Карапаева – Б.: Мурас фонду, 2017. – 254 с.
5. Orkun, H. N. Oğuzlara Dair / H. N. 6. Orkun. - A.: Ulus Basimevi, 1935. - 4-5 с.
6. Mirşan K. Güneş Kültü, Dinlerin Gelişimi / K. Mirşan. – B.: MMB Yay, 1998. – 14 с.
7. Токсоналиева, Р. М. Выражение Количественных Отношений в Кыргызском и Русском Языках / Р. М. Токсоналиева. Б.: Инсанат, 2010. 13 с.
8. Рамстедт, Г. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Г. Рамстедт. –М.: Наука, 1957. – 168 с.
9. Telkök, C. Türkçede Sayıların Anlamları / C. 10. Telkök. M.: Edebiyatevi Yay., 2012. – 1 с.
10. Tekin, T. Türk Dilleri / T. Tekin. – A.: Kültür Bak. Yay., 1995. – 16 с.
11. Ercilasun, A. B. Makaleler / A. B. Ercilasun. - A.: Akçağ Yay., 2007. – 75-76 с.
12. Atalay, B. Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I / B. Atalay. - A.: DLT I, 1941. – 382 с.
13. Сооронов, О. Мен билген «Мажмуатут-таварих» / О. Сооронов. – Б.: Турар, 2014. – 54 с.
14. Койгелдиев, Θ.А. Монолдор / Θ.А. Койгелдиев. – Б.: «Фаст принт», 2016. – 8 с.
15. Alimov, R. Kırgızcanın İçkilik (Güneybatı) Ağızlar Grubunda Oğuzca Alt Katmana Ait İzler / R. Alimov. – A.: Hacettepe Üniv. Yay., 2015. – 496 с.
16. Golden, P.B. Türk Halkları Tarihine Giriş / P.B. Golden. – A.: KaraM Yay., 2002. 78-81 с.
17. Talat, T. Orhon Yazıtları / T. Talat. – A.: TDK Yay., 2006. – 54 с.
18. Усеев, Н. Манас эпосундагы отуз уул жана Талас жазма эстеликтериндеги отуз оглан / Н. Усеев. - Б.: Мурас фонду, 2017. – 404 с.

